International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

साहित्यातील पर्यावरण संवर्धन आणि उच्च शिक्षणातील त्याचे महत्त्व.

श्रीमती. मोहिनी बी. काशीद

सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर

Corresponding Author – ***श्रीमती. मोहिनी बी. काशीद***

DOI - 10.5281/zenodo.20486019

प्रस्तावना (Introduction):

पर्यावरण हा शब्द ‘परि’ आणि ‘आवरण’ या दोन शब्दांपासून बनलेला आहे. याचा अर्थ आपल्या सभोवतालचे नैसर्गिक व मानवनिर्मित घटक असा होतो. पृथ्वी, जल, वायू, वनस्पती, प्राणी, पर्वत, नद्या आणि जंगल हे सर्व पर्यावरणाचे घटक आहेत. मानवाचे अस्तित्व या सर्व घटकांवर अवलंबून आहे.

आजच्या काळात औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडत चालला आहे. जंगलतोड, प्रदूषण, हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेक वापर यामुळे पर्यावरणीय समस्या वाढत आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पर्यावरण संवर्धनाची जाणीव समाजात निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भारतीय संस्कृतीमध्ये पर्यावरणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले गेले आहे. प्राचीन भारतीय ऋषींनी निसर्गाला दैवी स्वरूप मानले आणि त्याचे संरक्षण करणे हे मानवाचे कर्तव्य असल्याचे सांगितले. वेद, उपनिषद, पुराणे आणि संस्कृत साहित्यामध्ये निसर्गाचे महत्त्व आणि त्याचे संरक्षण करण्याची आवश्यकता स्पष्टपणे मांडलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहेत –

- संस्कृत साहित्यातील पर्यावरणविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
- वेद, उपनिषद आणि पुराणांमधील पर्यावरण संवर्धनाच्या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- संस्कृत काव्यसाहित्यातील निसर्गवर्णनाचा अभ्यास करणे.
- बृहत्संहितेमधील पर्यावरणविषयक विचारांचे विश्लेषण करणे.
- उच्च शिक्षणामध्ये पर्यावरण शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनामध्ये मुख्यतः वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

या संशोधनासाठी पुढील स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे –

प्राथमिक स्रोत **(Primary Sources):**

- वेद

- उपनिषद
- पुराणे
- बृहत्संहिता
- कालिदासाची काव्ये
- द्वितीयक स्रोत (Secondary Sources)
- संशोधन लेख
- संदर्भ ग्रंथ
- पर्यावरण शिक्षणाशी संबंधित अहवाल

या स्रोतांच्या आधारे संस्कृत साहित्यातील पर्यावरण संवर्धनाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संस्कृत साहित्यातील पर्यावरणाची संकल्पना:

संस्कृत साहित्यात पर्यावरणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले गेले आहे. प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार संपूर्ण सृष्टी पंचमहाभूतांनी बनलेली आहे – पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू आणि आकाश. या घटकांच्या संतुलनामुळेच सृष्टीचे अस्तित्व टिकून राहते. त्यामुळे या घटकांचे संरक्षण करणे ही मानवाची जबाबदारी मानली गेली आहे. प्राचीन भारतीय समाजात निसर्गाला देवतास्वरूप मानून त्याची पूजा केली जात असे. सूर्य, चंद्र, वायू, जल आणि पृथ्वी यांची पूजा करण्यामागील उद्देश म्हणजे निसर्गाबद्दल आदरभाव निर्माण करणे हा होय.

वेद आणि उपनिषदांमधील पर्यावरणविषयक विचार:

वेद हे भारतीय संस्कृतीचे सर्वात प्राचीन साहित्य आहे. वेदांमध्ये निसर्गाचे महत्त्व आणि त्याचे संरक्षण करण्याची आवश्यकता स्पष्टपणे सांगितलेली आहे.

अथर्ववेदामध्ये पृथ्वीचे स्तवन करताना म्हटले आहे –

"माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।"

या मंत्रामध्ये पृथ्वीला माता मानून मानवाने तिचे संरक्षण करणे हे आपले कर्तव्य असल्याचे सांगितले आहे.

ऋग्वेदामध्ये जलाचे महत्त्व पुढील मंत्रातून व्यक्त केले आहे –

"आपो हि ष्ठा मयोभुवाः।"

याचा अर्थ असा की जल हे जीवनाचे आधार आहे आणि ते मानवाला आनंद देणारे आहे.

उपनिषदांमध्येही मानव आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट केले आहेत. निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगणे हीच खरी प्रगती असल्याचे उपनिषदांमध्ये सांगितले आहे.

पुराणे आणि स्मृतिग्रंथांमधील पर्यावरण संवर्धन:

पुराणे आणि स्मृतिग्रंथांमध्ये वृक्षारोपण आणि जलसंवर्धनाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.

एक प्रसिद्ध श्लोक असा आहे –

दशकूपसमावापी दशवापीसमो ह्रदः।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥

या श्लोकातून वृक्षांचे महत्त्व अत्यंत प्रभावीपणे स्पष्ट केले आहे. याचा अर्थ असा की एका वृक्षाचे महत्त्व अनेक जलस्रोतांइतके आहे. या विचारातून प्राचीन भारतीय समाजात पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव होती हे स्पष्ट होते.

संस्कृत काव्यसाहित्यातील पर्यावरणदर्शन:

संस्कृत काव्यसाहित्यात निसर्गाचे अत्यंत सुंदर वर्णन केलेले आहे. महाकवी कालिदास यांच्या काव्यांमध्ये निसर्गाचे अप्रतिम चित्रण आढळते. कालिदासाच्या ऋतुसंहार या काव्यात सहा ऋतूंचे वर्णन केले आहे. प्रत्येक

ऋतूमध्ये निसर्गातील बदल आणि सौंदर्याचे चित्रण आढळते. मेघदूत या काव्यात ढगाला संदेशवाहक मानून पर्वत, नद्या, जंगल आणि फुलांचे सुंदर वर्णन केले आहे. या वर्णनातून निसर्गाविषयीचा प्रेमभाव स्पष्ट दिसून येतो.

बृहत्संहितेमधील पर्यावरणविषयक विचार:

वराहमिहिरांनी रचलेला बृहत्संहिता हा प्राचीन भारतीय विज्ञानाशी संबंधित महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथामध्ये हवामान, पर्जन्य, वनस्पती आणि जलस्रोत यांचे सविस्तर वर्णन आढळते. या ग्रंथामध्ये पर्जन्यमानाचे निरीक्षण, ऋतूचक्र आणि निसर्गातील बदल यांचे वैज्ञानिक विश्लेषण केले आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ प्राचीन भारतीय पर्यावरणशास्त्राचा महत्त्वपूर्ण स्रोत मानला जातो.

उच्च शिक्षणातील पर्यावरण शिक्षणाचे महत्त्व:

आजच्या काळात पर्यावरण संवर्धनासाठी शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. विशेषतः उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाविषयी जागरूकता निर्माण करता येते.

उच्च शिक्षणामध्ये पर्यावरण शिक्षणाचा समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये पुढील गुण विकसित होतात –

- पर्यावरणाविषयी जागरूकता
- निसर्गाबद्दल आदरभाव
- सामाजिक जबाबदारी
- शाश्वत विकासाची जाणीव
- संस्कृत साहित्यातील पर्यावरणविषयक विचारांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना निसर्गाचे महत्त्व समजावून देऊ शकतो.

संशोधन निष्कर्ष (Findings):

या संशोधनातून पुढील निष्कर्ष प्राप्त झाले –

- संस्कृत साहित्यात पर्यावरण संवर्धनाची संकल्पना अत्यंत प्राचीन आहे.
- वेद, उपनिषद आणि पुराणांमध्ये निसर्गाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.
- संस्कृत काव्यसाहित्यात निसर्गाविषयी प्रेमभाव आणि आदरभाव व्यक्त केला आहे.
- बृहत्संहितेमध्ये पर्यावरणाशी संबंधित वैज्ञानिक विचार आढळतात.
- उच्च शिक्षणामध्ये संस्कृत साहित्यातील पर्यावरणविषयक विचारांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव निर्माण होऊ शकते.

निष्कर्ष (Conclusion):

संस्कृत साहित्यामध्ये पर्यावरण संवर्धनाचा विचार अत्यंत प्राचीन काळापासून आढळतो. वेद, उपनिषद, पुराणे आणि संस्कृत काव्यग्रंथांमध्ये निसर्गाचे महत्त्व स्पष्टपणे मांडले आहे.

प्राचीन भारतीय ऋषींनी निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगण्याचा आदर्श दिला आहे. आधुनिक काळातील पर्यावरणीय समस्यांचा विचार करता हे विचार अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

उच्च शिक्षणामध्ये संस्कृत साहित्यातील पर्यावरणविषयक विचारांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता आणि जबाबदारीची भावना निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे पर्यावरण संवर्धनासाठी प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भसूची (References):

1. ऋग्वेद
2. अथर्ववेद
3. उपनिषद
4. वराहमिहिर – बृहत्संहिता
5. कालिदास – मेघदूत
6. कालिदास – ऋतुसंहार
7. रामशरण शर्मा – प्राचीन भारतीय संस्कृती
8. UNESCO – Environmental Education Reports